

Pietų aukštaičių patarmės paribiai: dvibalsių tarties kaita Šalčininkų apylinkėse

Nijolė Tuomienė

Lietuvių kalbos institutas
n.tuomiene@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6662-4615>

Anotacija. Straipsnyje siekiama sinchroniniu požiūriu išanalizuoti dvibalsių *ie*, *uo* tarties kaitos ypatybes pietų aukštaičių patarmės paribyje esančioje Šalčininkų apylinkių šnekte. Analizuojami XX a. antros pusės garso įrašai – paskutinių šios apnykusios šnektos atstovų lietuviški rišlūs tekstai ir dialogai. Pagrindinis tyrimo tikslas – atskleisti tiriamuose arealuose, kur buvo (ir tebėra) vartojama ne vien lietuvių kalba, galimas *ie*, *uo* tarties įvairavimo atsiradimo ir plitimo priežastis.

Tyrimė atsižvelgiama į sociolingvistinę regiono situaciją, turėjusią įtakos tiriamajame plote funkcionuojančių kalbų raidai ir kaitai. Viso Šalčininkų rajono apylinkės slavėjo skirtingais tempais. Kalesninkų ir Vėžionių apylinkėse lietuvių kalba išliko mažiau kompaktiška, pradėjo greičiau irti, todėl ir *ie*, *uo* tarties įvairavimo rezultatai yra nevienodi. Vietoj dvibalsių čia fiksuojamas daug dažnesnis naujųjų įtemptų balsių tarimas – kirčiuoti ir nekirčiuoti *ie*, *uo* tariami *i*, *u*. Apie Didžiąsias Sėlas – atvirkščiai, todėl čia šie dvibalsiai dažniau ištariami sveiki.

Tyrimas parodė, kad Šalčininkų apylinkių šnekte dvibalsių *ie*, *uo* tarimas įvairiose pozicijose svyruoja: nuo *i^e*, *u^o* arba *'e*, *'o* iki visiškai ilgų *i*, *u*. Lietuvių šnektos atstovų polinkis vienbalsinti šiuos dvibalsius – nesenas reiškinys, pastebėtas lietuvių tarmėse, kontaktuojančiose su rytų slavų kalbomis. Tiriamuoju atveju – su vietine baltarusių tarme ir lenkų kalbos atmaina. Dėl ilgalaikės gyventojų dvikalbystės ir dėl vidinės šnektos raidos ėmė trumpėti ilgieji balsiai, kito jų kokybė. Šnekte fiksuojama priegaidžių defonologizacija taip pat paspartino dvibalsių monoftongizacijos procesą. Tiriamoje Šalčininkų šnekte dvibalsių *ie*, *uo* vienbalsinimas tampa visuotinis – didžioji dauguma vietinių kalbėtojų kirčiuotus ir nekirčiuotus garsus beveik sistemingai vienbalsino. Sveikus *ie*, *uo* retais atvejais ištarė tik patys seniausieji šnektos atstovai.

Pagrindinės sąvokos: pietų aukštaičiai, Šalčininkų apylinkių šnektą, kalbų sąveika, balsių kokybės ir kiekybės kitimas, dvibalsių vienbalsinimas.

The Boundaries of the Southern Aukštaitian Dialect: the Change in the Pronunciation of Diphthongs in the Subdialect of Šalčininkai Area

Abstract. In this article, from a synchronic point of view, the particularities of the change in the pronunciation of the diphthongs *ie* and *uo* are analyzed in the dialect of Šalčininkai area, which is located on the border of the Southern Aukštaitians dialect. The audio recordings of the second half of the 20th century have been analysed. They are consistent Lithuanian texts recorded by the last representatives of this dialect. The research aims to reveal the possible reasons for the change in the pronunciation of the diphthongs *ie* and *uo*, considering the fact that the Lithuanian language was and still is not the only language in this region.

Gauta: 2022-09-15. Priimta: 2022-12-30.

Received: 15/09/2022. Accepted: 30/12/2022.

Copyright © 2022 Nijolė Tuomienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The research considers the sociolinguistic situation in the region, which influenced the development and change of language functioning in the analysed area. The surroundings of the entire Šalčininkai district were enslaved at different rates. In the surroundings of Butrimonys, Gudeliai, Eišiškės, Kalesninkai, and Turgeliai, the Lithuanian language remained less compact and began to disintegrate faster, so the results of the diversification of *ie* and *uo* dialects are not the same. Instead of diphthongs, the frequent pronunciation of long vowels is fixed here – accented and unaccented *ie*, *uo* is pronounced as *i*, *u*. In Vėžionis, Didžiosios Sėlos the situation is different, so here both vowels are pronounced in these diphthongs.

The research revealed that the pronunciation of diphthongs *ie*, *uo* in Šalčininkai dialect varies in various positions: from *i^o*, *u^o* or *i^e*, *u^o* to completely long *i*, *u*. The tendency of representatives of the Lithuanian dialect to unify these diphthongs is observed in Lithuanian dialects that are in contact with East Slavic languages. In the case under consideration – with Polish and local Belarusian dialects. Due to the population's long-term bilingualism and the internal development of the language, the long vowels in the Lithuanian language have become shorter, and their quality has changed. The dephongologisation of accusatives recorded in the dialect also accelerated the process of monophthongization of diphthongs. In the studied dialect of Šalčininkai, the unison of diphthongs becomes universal. Most native speakers almost systematically monophthongize stressed and unstressed *ie*, *uo*. In rare cases, both vowels in the diphthongs were pronounced only by the oldest representatives of the language.

Keywords: Southern Aukštaitian dialect, border subdialect of Šalčininkai, language contacts, change of quality and quantity of vowels, monophthongization of diphthongs.

Įvadas

Vis atidžiau tirdami lietuvių kalbos paribio su slavais plotus, autoriai pastebi, kad atskirų daugiakalbių Pietryčių Lietuvos arealų raida ir dabartinė padėtis yra kur kas sudėtingesnė, nei iki šiol atrodė tyrinėtojams ir joje dar yra daug nepastebėtų arba anksčiau laikytų nereikšmingais dalykų. Kuo arčiau mūsų dienų, tuo daugiau rašoma apie šio regiono arealuose vartojamų kalbų ir jų atmainų – lietuvių, baltarusių ir lenkų – raidą bei sąveiką, plitimo istoriją ir paplitimo teritorijas. Mokslo darbuose intensyviai ieškoma šiuos procesus lemiančių veiksnių, aptariama ligšiolinių šio regiono tyrimų būklė bei mėginama apibrėžti jų plėtotės ateityje teorines gaires. Panašių tyrimų plėtotė yra aktuali, nes Pietryčių Lietuvos regionas išsiskiria ilgaamžė įvairių kalbinių, kultūrinių ir religinių tradicijų ir identitetų raiška ir sąveika (Čekmonas, 2017), nevienalyte gyventojų etnine sudėtimi.

Kalbinės situacijos kaitą – lietuvių tarmių ir vietinių slavų kalbų atmainų – ryškiausius niveliacijos procesus kalbininkai intensyviau tiria nuo XX a. vidurio, nes Lietuvos paribio dialektuose ir už Lietuvos ribų esančiose ar buvusiose periferinėse lietuvių tarmėse randasi tokių ypatybių, kurių nėra nė vienoje tvirtoje ir gyvybingoje lietuvių tarmėje (Chekman, 2017b; 2017d; Garšva, 2005; Grumadienė, 1989b; 1994; Karaš, 2007; Tuomienė, 2019a; ir kt.). Ilgalaikis baltarusių tarmės ir vietinės lenkų kalbos artumas pietrytiniame lietuvių kalbos paribyje vienaip ar kitaip veikia lietuvių patarmių, mažesnių šnektų ir bendrinės miestų kalbos struktūrą, ypač fonetiką: rytų aukštaičių vilniškių šnektose varijuoja garsynas (Kardelis, 2009), pastebimas ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas, fiksuojamos priegaidžių realizacijos poslinkiai bei kirčiavimo inovacijos (Markevičienė, 1999, p. 21; Ragaišienė, 2015; 2018a; Urbanavičienė, 2006a; 2006b).

Pietų aukštaičių pietryčių ir pietvakarių pakraščiu ir periferinių šnektų tyrėjai, stengdamiesi suvokti kalbų sankirtos mechanizmą, kalbinių elementų apykaitą, aptinka bendrųjų

dėsningumų, pagal kuriuos vienos kalbos dalykai pritaikomi kitai. Kitaip sakant, jau esama kalbų sąveikos ir sąryšio tyrimų, kuriuose apibūdinami inovacijų židiniai ir formuojamas sociolingvistinis požiūris į tiriamąjį objektą: kas, kada, kur, su kuo ir kaip šneka. Kad sociolingvistiniai veiksniai turi didelę įtaką, rodo ne vieno atlikto tyrimo duomenys, kurių galutiniai rezultatai skiriasi net vieno nedidelio arealo ribose (Sudnik, 1975; Garšva, 2010; Grumadienė, 1989b; Chekman, 2017a; 2017b; Tuomienė, 2010; 2018; ir kt.).

Taigi, interferencijos tyrinėjimai lietuvių kalbos paribuose ir nuo pagrindinio ploto nutolusiose salose (pavyzdžiui, Baltarusijoje: Zietela, Lazūnai, Ramaškonys, Pelesa, Gervėčiai, Breslauja ir Lenkijoje: Punkskas, Seinai) suteikia galimybę tam tikru mastu nustatyti: kalbų sistemų tarpusavio sąveikos istoriją; sąveikaujančių kalbų funkcijas įvairiais etapais (tiriant tarmes diachroniškai); dabartinę paribio arealo kalbos asimiliacijos stadiją, kontaktuojančių kalbų socialinį statusą (tiriant tarmes sinchroniškai) ir arealuose vartojamų kalbų tolesnio funkcionavimo perspektyvas. Pirmieji paribio kalbų funkcionavimo bei sąveikos tyrimai labai aiškiai įrodė, kad fonetika – kalbos sritis, gebanti greitai ir labai gyvai reaguoti į ekstralingvistinius dalykus (plg. Chekman, 2017b; 2017d; Trumpa, 2005; Tuomienė, 2019c; Vidugiris, 2004, p. 66–122).

Tyrimo objektas ir tikslas, medžiaga

Šiame straipsnyje analizuojama XX a. antros pusės dialektologinė ir sociolingvistinė medžiaga iš keturių pietų aukštaičių patarmės punktų, esančių Šalčininkų rajone¹. Tiriami vyriausiųjų lietuvių šnektos atstovų 1964–1990 metais įrašyti garso įrašai, saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo duomenų bazėje². Tarmiųjų įrašų iš Šalčininkų rajono apylinkių esama nedaug. Šiam tyrimui atrinkti geresnės kokybės vyresniosios kartos – paskutiniųjų šios šnektos atstovų – įvairios tematikos ir trukmės tekstai, kurių bendra trukmė – apie 11 valandų:

1964 m. įrašyta Didžiųjų Sėlų kaimo (*Gudelių* 650) gyventoja, g. 1889 m., gerai kalbanti pietų aukštaičių šnektą bei vietine baltarusių tarme³, supranta lenkiškai (dažniausiai kalba mieste ir bažnyčioje) (įrašė Aloyzas Vidugiris; CD 248 PA 37, įrašo nr. 03201650);

1967 m. įrašyta Didžiųjų Sėlų kaimo (*Gudelių* 650) gyventoja, g. 1879 m., gerai kalbanti pietų aukštaičių šnektą, suprantanti ir dažnai kalbanti baltarusiškai, rečiau – lenkiškai (meldžiasi ir gieda bažnyčioje) (įrašė Marija Razmukaitė, Aloyzas Vidugiris; CD 27 PA 14, įrašo nr. 28201650);

1969 m. įrašyti Didžiųjų Sėlų kaimo (*Gudelių* 650) gyventojai: moteris, g. 1905 m., ir vyresnio amžiaus vyras, g. 1902 m., neblogai kalbantys lietuvių šnektą, mokantys

¹ Punkto pavadinimas ir numeris pagal *Lietuvių kalbos atlasą* (Morkūnas, 1977, p. 21–30).

² Interneto prieiga: <http://tarmes.lki.lt/>

³ Vietiniai Rytų, Pietryčių Lietuvos ir kitų paribio regionų gyventojai vietinę baltarusių tarmę vadina *gudy kalba*. Tačiau šis pavadinimas oficialiojoje vartosenoje nepriėjo, čia vartojamas *baltarusių kalba*, *baltarusių tarmė*, *vietinė baltarusių šnektą*.

- baltarusiškai ir lenkiškai – abi kalbas vartoja greta lietuvių kalbos (įrašė Marija Razmukaitė, Aloyzas Vidugiris; CD 27 PA 14, įrašų nr. 31401650, 31501650);
- 1969 m. įrašyta Kalesninkų kaimo (*Daugidonių* 691) gyventoja, g. 1891 m., gerai kalbanti trimis kalbomis – lietuviškai, baltarusiškai ir lenkiškai (įrašė Aloyzas Vidugiris, Antanas Balašaitis; CD 28 PA 15, įrašo nr. 31701691);
- 1974 m. įrašyta Vėžionių kaimo (*Purvėnų* 680) gyventoja, g. 1898 m., puikiai kalbanti lietuvių šnektą, mokanti vietinę baltarusių tarmę, suprantanti ir galinti susikalbėti lenkiškai (įrašė Irena Ermanytė; CD 27 PA 14, įrašų nr. 44601681, 44602681; CD 28 PA 15, įrašo nr. 44603681);
- 1989 m. įrašyti Gudelių (*Gudelių* 650) ir Kuršių kaimų (*Kuršių* 664) gyventojos, g. 1907 m. (Gudeliai) ir g. 1910 m. (Kuršiai). Abi gerai kalba pietų aukštaičių šnektą, mokančios baltarusiškai ir truputį lenkiškai (vartoja tik bažnyčioje) (įrašė Laima Grumadienė; CD 27 PA 14, įrašų nr. 68901650, 68902650);
- 1989–1990 m. įrašyti Kalesninkų kaimo (*Daugidonių* 691) gyventojai: vyras, g. 1905 m., ir 1908 m. gimusi moteris. Abu gerai kalbantys pietų aukštaičių šnektą, lengvai pereinantys į vietinę baltarusių tarmę, moka ir lenkiškai (įrašė Laima Grumadienė; CD 27 PA 14 įrašo nr. 68904691 ir CD 28 PA 15, įrašų nr. 68902691, 68903691).

Pagrindinis tyrimo tikslas – išanalizuoti pietų aukštaičių patarmės paribyje, Šalčininkų apylinkėse XX a. septintajame–devintajame dešimtmetyje vartotoje lietuvių šnektose pastebėtą fonetikos reiškinių – kirčiuotų ir nekirčiuotų dvibalsių *ie*, *uo* tarties variantiškumą. Siekiama iširti pastebėtos šių garsų monofongizacijos priežastis, bandyti nustatyti gilesnius fonologinės sistemos kitimus.

Įdėmiau pažvelgti į šią fonetikos ypatybę, išsiaiškinti pagrindines jos plitimo priežastis bei nustatyti bendrusius dėsningumus paskatino išsamesnių pietrytinio pietų aukštaičių patarmės paribio plotų šiuolaikinių tyrimų stoka. Gerai žinoma, kad bet kurios pakraščiu kalbos ar tarmės yra intensyviai veikiamos daug sudėtingesnių sąlygų, negu tos, kurios funkcionuoja kalbos ploto viduryje. Tam yra keletas svarių priežasčių. Dabartinės Šalčininkų apylinkės – pasienio su Baltarusija arealai, kuriuose buvo ir tebėra vartojama ne tik lietuvių kalba. Nuo XIX a. čia įsigalėjo dvi pagrindinės slavų kalbos: vietinės lenkų kalbos atmaina ir baltarusių tarmė, vadinama *poprostu*, *prosta mowa* ‘paprasčia kalba’ (plačiau žr. Tuomienė, 2019b; 2021). Taigi, iki XX a. antros pusės buvusių lietuviškų (plačiau žr. Buchaveckas, 1992, p. 112–126; Gaučas, 2004, p. 97–99) Šalčininkų apylinkių kaimų sociolingvistinė situacija kito ne lietuvių naudai. Esminius šios kaitos proceso bruožus būtina aptarti.

Devyni informantai, kurių garso įrašai čia tiriami, yra vietiniai vyriausiojo amžiaus žmonės, gimę maždaug nuo 1878 iki 1911 metų, gerai mokėję ir dažnai pakaitomis vartoję kelias kraštui būdingas kalbas, tiksliau, jų atmainas: lietuvių šnektą, baltarusių tarmę, vietinį lenkų kalbos variantą. Pokalbių metu pateikėjai parodė, kad minėtas tris kalbas gali nesunkiai kaitalioti tarpusavyje. Mažiausiai girdima rusų kalba: retais atvejais įterpiamas rusiškas žodis, trumpas sakinytis ar citata. Nors vyresniosios kartos informantai rusiškai supranta ir tvirtina, kai reikia – galintys susikalbėti, tačiau kasdieniame gyvenime rusų kalbos nevartoja. Šiame darbe tiriami tik lietuvių kalba.

Didesnių gyvenviečių – Vėžionių, Kalesninkų, Didžiųjų Sėlų – žmonės vieningai teigė, kad savo gimtosiose apylinkėse su dauguma vietinių gyventojų nuo vaikystės kalbėję lietuviškai – *dzūkiškai*. Su savo tėvais ir seneliais, netoli gyvenančiais giminėmis ir nuo seno čia gyvenančiais kaimynais („su savais“) dažniausiai kalbėję taip pat lietuviškai. Be to, šios kartos žmonės tarpukario lietuviškose mokyklose dar buvo spėję išmokyti lietuviškai rašyti ir skaityti (Buchaveckas, 1992, p. 99–102). Viešų vietų, net kaimo bendruomenių kalba jau buvusi baltarusių (gudų), o miestuose ir miesteliuose – oficialiai kalbėta rusiškai ir lenkiškai. Baltarusių tarmė visame pietrytiniame Lietuvos paribyje ir natūraliai tapo kasdiene kaimo gyventojų kalba (Čekmonas, 2017, p. 77–79). Nuvykę į miestus vyresnės ir vidurinės kartos žmonės stengėsi viešai kalbėti lenkiškai, jaunesni – dažniau rusiškai. Taigi, maždaug šeštajame–septintajame dešimtmetyje lietuvių kalba ėmė trauktis ir iš privačios namų aplinkos. Vaikai lankė rusiškas ir lenkiškas mokyklas, kur lietuvių kalba buvo dėstoma tik kaip dalykas.

Taigi, lietuvių šnektą Šalčininkų apylinkėse per palyginti trumpą laikotarpį – tris, keturis dešimtmečius – perėjo į pasyvųjį vartojimą. Šio tyrimo informantai apklausose patvirtino faktą, kad dzūkiškai pasikalba tik „tarp senių“, kurių kaimuose belikę po tris ar keturis. O jaunesnės ir jauniausios kartos atstovai laipsniškai perėjo vien prie slavų kalbų (plg. Čekmonas, 2017, p. 62–68, 76–86). Sumenkęs lietuvių kalbos prestižas ir poreikis jos mokytis ir ją vartoti galutinai lietuvių kalbą išstūmė iš namų aplinkos. Taigi apylinkėms būdinga daugiakalbystė. Ir kalbos viešojoje ar privačiojoje aplinkoje čia vartojamos lokaliai, situaciškai „nesuteikiant jai (joms) konkretaus etninio turinio“⁴.

Kalbant apie dabartinio Šalčininkų rajono pietų aukštaičių patarmės punktus, o jų čia turima net 17 (Morkūnas, 1977, p. 21–30), šiuo metu aktyviai vartojamos trys slavų kalbos, tiksliau, jų atmainos: lenkų, rusų ir baltarusių (plg. Geben, 2010). Visų kartų atstovai šias kalbas gali suprasti, tačiau ne visomis laisvai kalbėti. Ketvirta tiriamų apylinkių kalba – lietuvių kalba – ne tarminė (Aliūkaitė ir kt., 2014, p. 159–160; Grumadienė, 2004, p. 76; Kardelis, 2013). Tai bendrinės lietuvių kalbos atmaina, vartojama oficialioje aplinkoje arba pagal poreikį (pavyzdžiui, su iš kitų Lietuvos regionų atvykusiais gyventojais ar svečiais).

Geolingvistikos požiūriu išsamiau tiriami 4 punktai laikytini negyvybingais (Meiliūnaitė ir Mikulėnienė, 2014, p. 124–128), nes vietinių (senujų) tarmės atstovų juose jau nelikę, o jaunesniosios kartos atstovai tarmiškai jau nekalba, dalis jų yra išvykę gyventi kitur. Vaikai eina į kitų kalbų arba netarminės kalbos plotuose esančias mokyklas.

Garso įrašuose pasitaiko tokių atvejų, kai kurios nors vienos vartojamos kalbos elementų kalbėtojas nesistengia adaptuoti ar „išversti“, o tame pačiame diskurse pakaitomis pasakoma ištisa kitos kalbos atkarpa. Taigi, Šalčininkų apylinkių gyventojai kelias kalbas arba tarmes gali kaitalioti dėl įvairių priežasčių. Toks pakaitinis dviejų ar kelių kalbų, dialektų ar kalbos registrų, t. y. kodų, vartojimas toje pačioje kalbėjimo atkarpoje – vienas iš dvikalbystės arba daugiakalbystės rezultatų. Šį reiškinį mokslininkai vadina *kodų kaita* (Appel ir Muysken, 2005; Auer, 1998; Grumadienė, 2005; Miliun, 2020; Poplack, 1978;

⁴ Plačiau apie tautinio identiteto kaitą bei kalbos prestižą dabartiniame Šalčininkų mieste ir apylinkėse žr. Daukšas, 2014.

Tuomienė, 2006; ir kt.). Esant kodų kaitai aktyviai sąveikauja mažiausiai dviejų skirtingų kalbų gramatinės sistemos. Per ilgesnį laikotarpį, intensyvėjant kontaktams, rezultatai atsispindi pirmiausia fonetikoje.

Sinchroninis paribio arealų lietuvių šnektos tyrimas gali duoti naudos ir analizuojant diachroninius kalbų ir tarmių kontaktų dalykus, aiškinantis galimus chronologinius lietuvių kalbos raidos tarpsnius.

Dvibalsių *ie, uo* interpretacija ir tarties polinkiai pietų aukštaičių šnektose

Tradiciškai lietuvių kalbos garsai *ie, uo* priskiriami dvigarsių klasei ir vadinami *sutaptiniais dvibalsiais* (Garšva, 2005, p. 54–58; Pakerys, 2003, p. 118; Ulvydas, 1965, p. 57, 59), nors kalbininkai juos interpretuoja dar gana įvairiai. Lietuvių tarmių fonetikos bei fonologijos tyrėjai *ie, uo* apibūdina kaip nepastovios artikuliacijos, įtraukia į ilgųjų balsių fonemų sistemas, priskirdami jiems diferencinį požymį kintamasis (Bacevičiūtė, 2004, p. 141; Girdenis, 2003, p. 102–103; Leskauskaitė, 2004, p. 44; ir kt.). Kadangi šie garsai iš tikrųjų yra labai nepastovios artikuliacijos, jų segmentavimas per daug sudėtingas, kad būtų galima išskirti tik dvi garso dalis ir kalbėti apie juos kaip apie dvibalsius (Bacevičiūtė, 2002, p. 5; Garšva, 2001). Jau vien iš klausos galima išskirti po tris aiškesnes garso dalis – *ie* atveju *i, ė* ir *æ*; *uo* atveju – *u, o* ir *a*. Taigi fonetikai ir fonologai formaliai šių garsų neskaido į du dėmenis kaip sudėtinių dvibalsių, lietuvių kalbotyroje dabar siūlomas vis plačiau prigyjantis *poliftongo* terminas (Ambrasas, 2006, p. 22; Bacevičiūtė, 2002, p. 5; Girdenis, 2003, p. 103; Leskauskaitė, 2004, p. 44–45).

Šiame straipsnyje dar laikomasi tradicinio jų priskyrimo dvigarsių klasei ir vartojami šie du terminai: kai apibūdinamos bendrosios šių garsų ypatybės vartojamas *dvibalsio* terminas, o kai analizuojami jų tarties variantai – *diftongoido* terminas. Taip elgiamasi dėl dviejų pagrindinių priežasčių. Visų pirma, tiriamų Šalčininkų apylinkių lietuvių šnektos arba ta jos dalis, kuri priklauso pietų aukštaičių patarbei, garsų *ie, uo* fonetinės ypatybės nėra tiek sudėtingos, kiek kitose lietuvių kalbos ploto tarmėse – t. y., čia šie garsai nevirsta redukuotais *ɪ, u*, kaip, pavyzdžiui, šiaurės panevėžiškių ar kupiškėnų šnektose, kur skiemenyse prieš kirčiuotąjį tariama taip: *migóŕ* ‘miegoti’, *kudēlis* ‘kuodelis’; arba dažniausiai pusilgiai *e, a*, kaip rytų aukštaičių uteniškių vakarinėse šnektose, pavyzdžiui, nekirčiuotame skiemenyje *uo > a, ie > e*: *aba.līs* ‘obuolys’, *kama.līs* ‘kamuolys’ ir *pe.menė.lis* ‘piemenėlis’, *pe.nė.lis* ‘pienelis’ ir pan. (Balčiūnienė ir kt., 2019, p. 166, 177, 187; Markevičienė, 1999, p. 13–14). Antra, šnektos garsų tyrimas daugiausia atliktas stebėjimo, empirinių įrašų klausymo metodais ir tikslesniais eksperimentiniais metodais nėra pagrįstas.

Atskirose aukštaičių ploto tarmėse dvibalsių *ie, uo* tarimas svyruoja – nuo *ie, uo* (pabaiga tariama siaurai) iki *ua, iæ* (pabaiga tariama plačiai). Įvairūs mokslo darbai rodo, kad siauresnis tarimas daugiau būdingas lietuvių kalbos ploto vakarams, platesnis – rytams. Žemaičiai čia taria visai kitokius garsus (Zinkevičius, 1966, p. 84–86).

Tradicinėje dialektologinėje literatūroje teigiama, kad pietų aukštaičiai garsus *ie*, *uo* iš esmės ištaria sveikus (Grumadienė, 2004, p. 29; Markevičienė, 1999, p. 30; Morkūnas, 1982, p. 77–78; Zinkevičius, 1966, p. 86; ir kt.). Bent jau kirčiuotuose negaliniuose skiemenyse. Šį teiginį patvirtina pastaruoju metu išleisti pietų aukštaičių šnektų tekstų rinkiniai – pakitę *ie*, *uo* čia fiksuojami itin retai (Markevičienė, 1999; Leskauskaitė, 2006a; 2009, p. 37). Jų tarimas ir transkripcija primena bendrinę lietuvių kalbą, pavyzdžiui:

- a) kirčiuotame daiktavardžių kamienne: *tėvas àtneša šiėnu.⁵; pĩlnu. lėkšti. úogu.; atsìguli an_suòlò grĩno.; mànò dúona užmaišĩta dziėškėj, aĩkit anà klúonan mànò* (Markevičienė, 1999, p. 170–174);
- b) uždaroje kirčiuotoje galūnėje *ie* (išlaikytos *i* kamieno daiktavardžių vns. kilmininko galūnės): *akiėš, aviėš, naktiėš, pirtiėš, žuviėš* (Leskauskaitė, 2005b, p. 266; plg. Kardelis, 2006, p. 23);
- c) atviroje galūnėje kirčiuotas *uo* (išlaikytas priebalsinio kamieno vienaskaitos vardininkas): *akmuò⁶, ruduò, sesuò, piemuò, tešmuò, vanduò* (Leskauskaitė, 2005a, p. 90–91, 97–98; 2009, p. 50–51);
- d) uždaroje galūnėje (būsimąjo laiko trečiojo asmens veiksmažodžiai): *iš_kuř šunes lóje, iš_tĩ svòtai atvažuòs; pà-mo.tė. gardėšnò ku.snė-ĩlò nėduòs; bú-davò, mòčutė sukviėš mùs prie_pė-čėus* (Leskauskaitė, 2009, p. 66; plg. Markevičienė, 1999, p. 179, 180, 185; Kardelis, 2006, p. 41).

Tačiau šiuolaikiniuose darbuose iš atskirų pakraštinių pietų aukštaičių šnektų esama pastabų apie pakitusį garsų *ie*, *uo* tarimą – registruojama nemažai monoftongizacijos atvejų. Šis fonetinis reiškinys dažniausiai fiksuojamas pietvakarinio Lietuvos paribio šnektose: pakraštinėse Kapčiamiesčio, Veisiejų, Kučiūnų šnektose (plačiau žr. Leskauskaitė, 2006b, p. 396; 2009, p. 48–51). Kiek retesni atvejai užrašyti gretimose pietinėse Leipalingio, Lipliūnų, Macevičių, Marcinkonių šnektose. Pavyzdžiui, čia ištariama taip: *du^ona, ši.^ena., ni.^eka., vi.^enas* ir nekirčiuoti *ie*, *uo* čia retai priartėja prie pusilgių *i*, *u*, dar rečiau – prie ilgų *i*, *u*. Galiausiai pateikiama išvada, kad diftongoidų *ie*, *uo* tarties variantiškumas arba monoftongizacijos reiškinys minėtose apylinkėse tėra fakultatyvaus pobūdžio.

Irašuose iš Vėžionių apylinkių girdėti atvejų, kai garsus *ie*, *uo* linkstama priartinti prie monoftongų – kirčiuoti jie ištariami *i*, *u*. Tačiau ši ypatybė nėra stabili. Kituose punktuose – Kalesninkuose, Didžiosiose Sėlose – dažniausia girdėti diftongoidai *i^e*, *u^o* arba *i^e*, *u^o*. Visiškai sveiki šie dvibalsiai ištariami itin retai. Taigi, šnektose užfiksuoti tarties variantai rodo, kad tiek kirčiuotoje, tiek nekirčiuotoje pozicijoje dvibalsius linkstama vienbalsinti. Šių garsų vienbalsinimo tendencija dar 1960 metais pastebėta periferinėje Ramaškonių šnektose – pietų aukštaičių patarmės tęsinyje Baltarusijoje (Varanavo rajonas; Šukys, 1960; Tuomienė, 2008, p. 47–49; 2010, p. 39–42).

⁵ Pavyzdžių transkripcija pateikiama taip, kaip buvo užrašyta tekstų autorių.

⁶ Daugelyje pietų aukštaičių šnektų senoji priebalsinio kamieno vns. vardininko galūnė *-uo* tariama su pridėtinu *j* arba neskiemeniniu *i* (*piemuòj, vanduòj*; plg. Tuomienė, 2002, p. 96–97; Leskauskaitė, 2005b, p. 92; 2009, p. 48). Tačiau renkant medžiagą straipsniui, tokių atvejų įvairiuose šaltiniuose rasta labai nedaug. Galima matyti, kad dabartinėse pietų aukštaičių šnektose išlaikyta galūnė *-uo* dažniau tariama be pridėtinio *j* ar *i*.

Šalčininkų apylinkių lietuvių šnektos *ie, uo*

Kaip minėta, kalbos ypatybių variantiškumas – dirva kalbos pakitimams. Aptarta paribio tarmėse fiksuojama didelė *ie, uo* tarties variantų skalė rodo, kad fonetikos lygmenyje pabrėžtinai kalbų kontaktų, ypač kitų kalbų kaip katalizatorių, vaidmuo.

Apie garsų *ie, uo* tarties įvairumą, jų kitimų tendencijas pietų aukštaičių paribio šnektose, kaip minėta, užsimenama seniai (Zinkevičius, 1966, p. 87), tačiau išsamiau dvibalsių tarties kaitos problema nebuvo nagrinėta. 1964–1971 metais Šalčininkų apylinkėse (daugiausia iš Kalesninkų, Didžiųjų Sėlų) *Lietuvių kalbos atlasui* medžiagą rinkusių kalbininkų teigimu, dvibalsius *ie, uo* (kirčiuotus ir nekirčiuotus) aiškiai ištaria seniausios kartos atstovai, o kiek jaunesnės kartos žmonės – juos jau daugiau ar mažiau taria kitaip, čia neretai girdimi suvienbalsinti garsai, pavyzdžiui: *akmu*^u *š* ‘akmuo’, *d*^u *o*.*na* ‘duona’, *gí.da* ‘gieda’, *lepá.itę*, ‘liepaitė’; *pié.nas* ‘pienas’, *svė.stas* ‘sviestas’, *vú.gos* ‘uogos’ (Morkūnas, 1982, p. 77).

Vėlesni – kalbininkų Elenos Grinaveckienės, Aloyzo Vidugirio, Valerijaus Čekmono, Kazimiero Garšvos, Laimos Grumadienės ir tautosakininko Norberto Vėliaus – vadovaujamos ekspedicijos metu (1991 metais) įrašyti tekstai rodo, kad garsų *ie, uo* monoftongizacija fiksuojama kur kas dažniau (plg. Tuomienė, 2008, p. 192). Sveikus *ie, uo*, tiek kirčiuotus, tiek nekirčiuotus, tarė 1914 metais Didžiųjų Sėlų kaime gimęs vyras (įrašo nr. 31401650):

mænù, kap ká.imuosna atvažúozinėi mō.ki.tojai ‘menu (prisimenu), kaip kaimuosna (į kaimus) atvažiuodavo mokytojai’;
kadù_tai ir jáunì lietùviškai ū_tarbyjō, giedōjō ‘kada tai (kažkada, seniau) ir jauni lietuviškai ūtarijo (kalbėjo), giedojo’;
sæñdū. piemænai. gāņę, α_paskūm pā.ci.s kiemīnei žmōņes ‘seniau piemenai (piemenys) ganė, o paskui patys kieminiai (kaimo) žmonės’;
šniēgu. palá.idō. kiemì vien vānduō ‘sniegą paleido (ėmė tirpti), kieme vien vanduo’.

O 1921 metais Vėžionių kaime gimusi moteris dvibalsius *ie, uo* įvairiose pozicijose jau tarė pramaišiu su *i, u*, daug rečiau girdėti diftongoidai *i^e, i^e; u^o, u^o*, net tame pačiame sakinyje (įrašų nr. 44601681, 44602681, 31701691, 44601681, 44603681, 68901650):

ob^uolīs kietas kàp akmu^o ‘obuolys kietas kaip akmuo’;
næturù kur dēč tu. obuolū ‘neturiu kur dėti tų obuolių’;
einù sus^ediđjon pī^eno kupkãlō ‘einu susiedijon (pas kaimynus) pieno kubkelio (puodelio)’;
næturù piēno, sã.nu. ká.rvi. turėjį pardúoč ‘neturiu pieno, seną karvę turėjau parduoti’;
reñ.kam v^oo.gas ir važú^ojam tuř.gun pardú^oč ‘renkam uogas ir vežam turgun (į turgų) parduoti’.

Kiek jaunesnių informantų (gimusių 1929–1935 metais) įrašai rodo, kad paskutinės šnektą vartojančios kartos vieno informanto kalboje galima aiškiai išgirsti šių dvigarsių

tarties svyravimo atvejų: įrašuose akivaizdžiai girdėti, kad *ie*, *uo* monoftongizacijos reiškiny yra beveik dėsningas (įrašų nr. 31501650, 31701691):

a) kirčiuotame žodžio kamienne *ie*, *uo*:

zīvas dāvē gēru. susī.du. ‘Dievas davė gerą susiedą (kaimyną)’;

pī.lnas kī.mas žmoñū. ir veseli visi būvo ‘pilnas kiemas (kaimas) žmonių ir veseli (linksmi) visi buvo’;

dū.na izbū.na žvī abo trīs nēdē.lās ‘duona išbūna dvi arba tris nedėlias (savaites)’;

mā.n pī.nas gardū ‘man pienas gardu’;

māža būs šbī.no avimū ‘maža bus šieno avims’;

brō.lis vī.nas pabū.davoji nā.mu. ‘brolis vienas pabūdavojo (pastatė) namą’;

dūs mērgē.lēi grāžu. žbī.du. ‘duos mergelei gražų žiedą’;

reī.kx žbī.mu. dabū.ĉ, α.mā.lku. nērā ‘reikia žiemą išbūti, o malkų nėra’;

retesni atvejai:

kū. jūmi padain^o.ĉ ‘ką jums padainuoti’;

ar kōkīs s^o.las, ar stālas, vīsku. padarvī.s ‘ar koks suolas, ar stalas, viską padarys’;

pī.lnas pū.^odas vū.^ogu. ‘pilnas puodas uogų’;

botāgo nēnulai.ko, a jāū. pī.m^o. ‘botago nenulaiko, o jau piemu’;

atāi sēs^o. sū sa vaikai.s talkon ‘atėjo sesuo su savo vaikais talkon (į talką)’.

Diftongoidai čia tariami neaiškiai, o kai kurių žodžių reikšmė aiškėja tik iš konteksto, pavyzdžiui, kai sako ‘*ragū žbī.du.*’ – neaišku, ką regi (mato), ‘žiedą’ ar ‘žydą’?

b) uždaroje kirčiuotoje galūnėje *ie* (dažniausiai išlaikytas *i* kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininkas):

avī.s mēsā nai brāņgēsne ‘avies mėsa pati brangiausia’;

iš pīlī.s karañ. išjōjo ‘iš pilies karan (į karą) išjojo’;

nēskāū. žīņk tū mā.n šbīrzi.s ‘neskaudink tu man širdies’;

nēnupīrksi cē žuvi.s, reī.kx eī.ĉ gā.uži.ĉ ‘nenu(si)pirksi čia žuvies, reikia eiti gaudyti (meškerioti)’;

rečiau gale ištaria ilgąjį *i*: *pīrcī.s nu.nā.i nēkūrāu* ‘pirties nūnai (dabar) nekūriau’;

c) atviroje galūnėje kirčiuotas *uo* (išlaikytas priebalsinio kamieno vienaskaitos vardinininkas):

po durīmū akmū. padēta ‘po durimis akmuo padėta’ greta *kōkīs sujklus akm^o.* ‘koks sunkus akmuo’;

šā.ltas nu.nāi rudū. ‘šaltas nūnai ruduo’;

vī.nas pī.mū. nēiņganī.s ‘vienas piemu neišganys’;

mū.s šul.ño vandū. gardūs ‘mus šulinio vanduo gardus’ ir *šālčìño vand^o. gēlažīngas* ‘šaltinio vanduo geležingas’;

sæsù. *b'elarùsijojì bũna* ‘sesuo Baltarusijoje būna (gyvena)’ ir kita *šbitòjì sæs“ò.* *cik_palskai. ingi_manì* ‘šitoji sesuo tik palskai (lenkiškai) į mane (kreipiasi, su manim kalba)’;

d) būsimojo laiko trečiojo asmens veiksmazodžių formose:

bũlbu. bròlis dù.s. nu_gá.l pardù.s ‘bulvių brolis duos, na, gal parduos’;

má. dè.dè pagrà.jins, jáunìmas padain“ò.s ‘mano dėdė pagrajins (pagros), jaunimas padainuos’;

vãkaru skaiçù.s vištàs, bo_lãpè atėi.dò ‘vakare skaičiuos vištas, nes lapė ateina’;

rb.tò visi vaziù.s bažníčõn ‘ryte visi važiuos bažnyčion (į bažnyčią)’.

Apžvelgta medžiaga rodo, kad Lietuvos pasienyje su Baltarusija Šalčininkų apylinkėse esančių pietų aukštaičių šnektų žemėlapis, žymintis kirčiuotų *ie, uo* tarimą, būtų akivaizdžiai margas. Net vieno žmogaus kalboje girdėti keli variantai, tačiau ryškėja informantų polinkis tarti vieną garsą. Registruojant nekirčiuotų *ie, uo* tarimą žodžio kamiene, su šiais garsais šiose šnektose elgiamasi daug įvairiau. Prieškirtiniuose ir pokirtiniuose skiemyse jie ištariami dvejai: neryškūs arba vienbalsinami (įrašų nr. 31701691, 44601681, 44602681, 44603681, 68901650, 68902650):

a) kamieno nekirčiuotas *ie*:

næžnãù., kàs_man ti. nušy.nãù.s ‘nežinau, kas man čia nušienaus’ ir *su_dalgiù á.nas neš'ẽnãù.s* ‘su dalgiu anas (jis) nešienaus’;

pamiršãù. gi.smeš žožùs ‘pamiršau giesmės žodžius’ ir *jãunì nu.ná.i næmò.ka ani_v'ẽnò.s g'ẽsmẽš* ‘jauni nūnai nemoka nė vienos giesmės’;

nerà li.tãù.s ir næbùs ‘nėra lietaus ir nebus’ ir *vìsu. mẽnasi næbùvò letãù.s* ‘visa mėnesį nebuvo lietaus’;

vãi.kas ma_nelá.ižæ pami.gòc ‘vaikas man neleidžia pamiegoti’ ir *jãu_gaminãù.s m'egòc* ‘jau gaminaus (ruošiausi) miegoti’;

kuř. ta(s)_saldùs pi.nãlis ‘kur tas saldus pienelis’ ir *rei.kæ vai.ku p'ẽnãlis d“ò.c* ‘reikia vaikui pienelis duoti’;

sveikas *ie* ištariamas itin retai;

b) kamieno nekirčiuotas *uo*:

gili sklã.pò du.bẽ ‘gili skliapo (rūsio) duobė’ ir *cæ_bùvò d“obẽ* ‘čia buvo duobė’;

vĩrai vis_ju.ká.una ‘vyrai vis juokauja’ ir *ar_ã.nas cæ j“oká.una* ‘ar jis čia juokauja’;

ju.dà katė. ‘juoda katė’ ir *j“odà suknã* ‘juoda suknia’;

pu.dãlis mãžas tai_greĩ.t prvirinkãù. ‘puodelis mažas, tai greitai pririnkau’ ir *kuř.*

tã(vo) p“odãlis ‘kur tavo puodelis’;

šlu.tã-lã iš_bãržo šakã-lu. ‘šluotelė iš beržo šakelių’ ir *itòj šl“otã-lã būs per_mãžà* ‘toji (šita) šluotelė bus per mažà’;

ani_vu.gã-las mãžui ‘nei uogelės medžiuje (miške)’ ir *næžnãù., kòkã cæ v“ogã-lã* ‘nežinau, kokia čia uogelė’;

kietà mǣ-žæga vù.žu.las ‘kieta medžiaga (medis) ažuolas’ ir *cǣ nǣ vù.žuolas, (a) á.gla* ‘čia ne ažuolas, o eglė’;

c) galūnės nekirčiuotas *ie*, pvz.:

uš króšni.s pastací.ta ‘už krosnies pastatyta’ ir *in króšn'es žoví.nam* ‘ant krosnies džiovinam’;

ž'emà a(n) nò.sí.s ‘žiema ant nosies (artėja)’ ir *lįja i(n) nò.s'es* ‘lyja ant nosies’;

d) galūnės nekirčiuotas *uo*:

jǣ.unas mǣn^u.o ‘jaunas mėnuo’;

tėvas ú.kǣ. pǣ.rdu^s sú.nui ‘tėvas ūkį perduos sūnui’.

Ilgųjų balsių kokybės kitimas, priegaidžių defonologizacija

Šalčininkų apylinkių gyventojų lietuvių šnekte vyko įvairių pakitimų. Tokius kitimus dažnai linkstama kvalifikuoti kaip tiesioginį kitų kalbų poveikio rezultatą. Verta priminti žinomą tezę, kad kalba iš kitos kalbos perima tokius elementus, kurie atitinka jos pačios raidos tendencijas. Pabrėžtina, kad kalbų kontaktų mechanizmas yra gana sudėtingas: a) kontaktai tarp kalbų gali būti tiesioginiai, kurių pasekmė dažniausia yra dvikalbystė; b) netiesioginiai, kai kontaktuojama tik su tos pačios kalbos tarne, t. y. lietuvių šnekte, praeityje jau paveikta tiesioginių kontaktų. Pavyzdžiui, tarmėje galima įvairiai sąlygota ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos neutralizacija. Taigi, Šalčininkų apylinkių lietuvių kalboje vyksta šios priešpriešos niveliacija. Informantų garsų artikuliacijoje pastebimi bendri bruožai su viena iš slavų kalbų – baltarusių – kalbos garsų tarimu (plg. schemas 1 ir 2 pav.; Grumadienė, 1989a).

Tiriamoji medžiaga paskatino atkreipti dėmesį į pakitusią lietuvių šnektos ilgųjų balsių kokybę. Iš Kalesninkų, Didžiųjų Sėlų, Vėžionių kaimų užrašyta pavyzdžių, įtikinančių, kad čia neryškiai, bet dažnai dvibalsinami vidutinio pakilimo balsiai *ė, o*. Šis dvibalsinimas fonologiškai sietinas su lietuvių šnekte labiausiai išryškėjusia ypatybe – dvibalsių *ie, uo* vienbalsinimu, t. y. jų virtimu ilgaisiais ir pusilgiais, rečiau – ir trumpaisiais, balsiais. Šiuos du reiškinius ir jų sąsają reikėtų apžvelgti plačiau.

Šalčininkų šnektose ypač išplitęs priešakinės eilės balsio *ė* dvibalsinimas. Tiek kirčiuotas, tiek nekirčiuotas neretai ištariamasis kaip *ie* (įrašų nr. 28201650, 44602681, 68901650, 68904691, 68902691, 68903691), pavyzdžiui:

má.nò diėdė skripkù grā.jinò ‘mano dėdė skripka (smuiku) grajino (grojo)’;

cǣ řetuõũ. jǎu niera, cǣk aš vř nà bunù ‘čia lietuvių jau nėra, tik aš viena būnu (gyvenu)’;

kab.gá.li, má.n duktiė pàdǣda ‘kai gali, man duktė padeda’;

skubiėjǎu tekiéc, bò tievũ piř.kõj anķšta bũvò ‘skubėjau tekėti, nes tėvų pirkoj (namuose) ankšta buvo’;

užpakalinės eilės balsis *o* dvibalsinamas rečiau:

kolkòzi reikėj vuòkč ‘kolchoze (kolūkyje) reikėjo vogti’;

pòmėciju, kap ažǣ.jò vuokecė. ‘pomėtiju (pamenu), kaip užėjo vokiečiai’.

Ilgojo *ė* kirčiuotame skiemenyje keitimas *ie* vien lietuvių kalbos faktais sunkiai bepaaaiškinamas. Jis tampa suprantamesnis, kai lyginami lietuvių ir vietinės baltarusių tarmės balsynai: keliomis kalbomis kalbėję Šalčininkų šnektų atstovai balsį *ė* nesunkiai keitė baltarusių kalbos sistemos balsiu *é*, tariamu panašiai kaip lietuviškas *ie*, pavyzdžiui, žodžiuose *žėmu*. ‘žiema’ ir *rėkæ* ‘rėkia’, garsas *ė* ištariamas iš esmės vienodai.

Intensyvesnė balsių *é*, o diftongizacija aptinkama ir gretimoje rytų aukštaičiams vilniškiams priklausančioje Dieveniškų šnektose, dar toliau – jau išnykusiose lietuviškose salose Baltarusijoje – Zieteloje, Lazūnuose. Minėtų arealų tyrėjai šį reiškinį taip pat sieja su slavų kalbų įtaka (plg. Morkūnas, 1982, p. 45, 48, 50, 54; Mikulėnienė ir Morkūnas, 1997, p. 10–11; 2005, p. 15–16; Petrauskas ir Vidugiris, 1985, p. 7; Vidugiris, 2004, p. 68; 2014, p. 84). Diftongizacija užfiksuota vidurio Baltarusijos šnektose, kurios susisiečia su šiais arealais (baltarusių *é* ir čia taria panašiai kaip lietuvių *ie*; žr. Avanesava, 1964, p. 389).

Reiškinio *é > ie* geografinis paplitimas (Garšva, 2005, p. 137) rodo, kad vienbalsinama ir rytų aukštaičių vilniškių paribio šnektose: Svirkų, kiek mažiau Adučiškio, Tverečiaus apylinkėse ir net vietovėse, neturinčiose tiesioginių kontaktų su slavais – Mielagėnuose, Švenčionėliuose, Kaltanėnuose (Urbanavičienė, 2006b, p. 466–468). Panaši situacija susiklostė ir pietvakarinėse pietų aukštaičių paribio šnektose (Leskauskaitė, 2006b, p. 394–396). Čia *é* dvibalsėjimas aiškintinas labiau kaip vidinės šnektos raidos rezultatas (plg. Garšva, 2005, p. 137; Leskauskaitė, 2006b, p. 396; Urbanavičienė, 2006b, p. 467).

Panašus baltarusių kalbos balsio *é* tarimas išplėtė *ie* distribuciją visose minėtose rytų ir pietų aukštaičių šnektose: *ie* imtas tarti vietoj *é*, atitinkamai paveikė ir užpakalinės eilės balsio *o* raidą. Kalbininkai šio balsio diftongizaciją laiko vėlyvesne ir sudėtingesne, be to, jis pakitęs jau kaip lietuviškos vokalizmo sistemos balsis (Zinkevičius, 1987, p. 156; Čekmonas ir Girdenis, 1995, p. 21).

Taigi lietuvių kalbos balsį *ė* pakeitęs sudvibalsėjęs *ie* (*i^e*, *i^e*) verčia kisti tikrąjį sutartinį dvibalsį *ie*, o pastarasis, virsdamas balsiu *i*, slenka į aukštutinio pakilimo balsio poziciją. Taip pat kinta ir užpakalinės eilės balsiai (žr. 1 pav.; plg. Trumpa, 2008, p. 116 t. t.). Fonologinės sistemos požiūriu šis reiškinys aiškintinas vieno elemento pasislinkimu „per vieną langelį“. Šalčininkų šnektose *ie*, *uo* vienbalsinami palyginti neseniai (žr. 4 punktą). Kaip jau minėta, vieno informanto kalboje galima išgirsti nemažai formos svyravimo atvejų: *ie* – *i^e* arba *i^e* – *i* ir *uo* – *u^o* arba *u^o* – *u*. Polinkis tarti *ie* – *i* ir *uo* – *u* ryškesnis rytinėse Šalčininkų rajono apylinkėse.

Trumpieji balsiai

i	(ы, у)	u
	ɔ	
	e (æ) (ɛ) (ɑ)	a

Ilgieji balsiai		
i ⁷	(ɪr)	u [•]
ie (i [•] , i ^e)		(u [•] , u ^o) uo
e [•]	(ɛ [•])	o [•]
	e [•] (æ [•])	a [•]

1 pav. XX a. antros pusės Šalčininkų šnektos balsynas. Fonemos ir jų alofonai (pateikiami skliaustuose)

Schemeje matyti, kad daugiausia alofonų turi žemutinio pakilimo balsiai. Tai rodo šnektose tebevykstančią priešakinės eilės balsio *e* (æ) defonologizaciją, dėl kurios trapezijos formos balsių sistema ilgainiui virsta trikampe. Ši, sumišus ilgųjų balsių kiekybei, jau niekuo nesiskiria nuo greta egzistuojančių baltarusių ir lenkų kalbų balsių sistemų (žr. 2 pav.).

i [•]	(ɪr)	u [•]
(i [•] , i ^e)		(u [•] , u ^o)
	e [•]	(ɛ [•])
	(ɛ [•])	o [•]
	a [•]	

2 pav. Kokybiniai balsių kitimai

Su balsių kokybės ir kiekybės kitimu sietini kai kurie Šalčininkų šnektų kirčiavimo pokyčiai. Ten, kur randasi trejopas balsių ilgumas, laipsniškai įsitvirtina ir vadinamoji „vidurinė priegaidė“ (Mikulėnienė, 1993, p. 95; plg. Čekmonas ir Grumadienė-Kalėdienė, 2017). Neretai ji – ir šnektos priegaidžių defonologizacijos padarinys. Ypač pabrėžtinas kintantis tvirtagalių dvigarsių tarimas žodžio galo ir priešpaskutinio skiemens pozicijoje: keliomis kalbomis kalbantys informantai tęstinę priegaidę (*aR̃.*) linkę realizuoti ne antrajame, o pirmajame dvigarsio dėmenyje (*áR*). Balsio spūdis į pirmąjį dėmenį dažnai perkeliamas mišriuosiuose dvigarsiuose bei dvibalsiuose *ai*, *au*, pavyzdžiui: *dabá.r*, *jiná.i*, *lá.ukas*, *vė.rkč*, *vá.rdas*, *vá.ikas*. Rečiau – dvibalsiuose *ie*, *uo*: *ki.[•]mas* ‘kiemas’, *mi.[•]go* ‘miego’, *vandū.[•]* ‘vanduo’. Tokį tarimo būdą remia ir slavų kalbos: jose dvibalsių, išskyrus baltarusių tarmės *oŷ*, jau nėra (Schmalstieg, 1972, p. 162–163).

Apibendrinimas

- (1) Dvibalsių *ie, uo* monofongizacija – nesenas reiškinys, pastebimas šnektose, kontaktuojančiose su rytų slavų kalbomis.
- (2) Dėl ilgalaikės Šalčininkų apylinkių gyventojų dvikalbystės (daugiakalbystės) ir vidinės šnektos raidos trumpėja ilgieji balsiai. Šis procesas palietęs visas pakraštinės pietų bei rytų aukštaičių šnektas. Dėl balsių trumpėjimo kito ir jų kokybė. Šis procesas ypač intensyviai vyko pietrytinio lietuvių kalbos pakraščio lietuvių šnektose.
- (3) Tyrimas parodė, kad XX a. pabaigoje Šalčininkų šnektose dvibalsių *ie, uo* vienbalsinimas tampa visuotinis. Sveikus *ie, uo* išlaiko tik patys seniausieji informantai, gimę iki 1921 metų.
- (4) Duomenys rodo, kad įvairios Šalčininkų rajono dalys slavėjo skirtingais tempais. Todėl ir garsų *ie, uo* vienbalsinimo padariniai nevienodi. Pietvakarinėje dalyje lietuvių kalba išliko mažiau kompaktiška, pradėjo greičiau irti (Kalesninkai, Vėžionys). Pietrytinėje dalyje – atvirkščiai, tad čia *ie, uo* dažniau išlaikyti sveiki (Didžiosios Sėlos).
- (5) Šnektose fiksuojama priegaidžių defonologizacija, paskatinusi spartesnę tvirtagalių dvibalsių *ie, uo* vienbalsinimą.

Literatūra ir šaltiniai

Aliūkaitė, D., Bakšienė, R., Jaroslaviėnė, J. ir kt. (2014). Punktų tinklo tankis geolingvistinės skirties aukštaičiai : žemaičiai požiūriu. In D. Mikulėnienė ir V. Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. Žemėlapiai ir jų komentarai (p. 159–163). Vilnius: Briedis.

Ambrazas, V. (red.) (2006). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Appel, R. ir Muysken, P. (2005). *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Academic Archive.

Auer, P. (1998). *Code-Switching in Conversation*. London: Routledge.

Avanesava, R. I. (red.). (1964). *Narysy pa bjelaruskaj dyjaljektivologii*. Minsk: Navuka i tehnika.

Bacevičiūtė, R. (2002). Lietuvių kalbos kintamųjų garsų [*ie*], [*uo*] eksperimentinė analizė. *Kalbotyra*, 51 (1), 5–17.

Bacevičiūtė, R. (2004). *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Balčiūnienė, A., Meiliūnaitė, V. ir Rinkauskienė, R. (2019). *Kupiškėnų, uteniškių panevėžiškių paribio šnektos XXI amžiuje*: kolektyvinė monografija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Buchaveckas, S. (1992). *Šalčios žemė*. Vilnius: Mintis.

Chekman, V. N. (2017a). Derevnja Ozerki – jazyk i ljudi. K probleme litovsko–belorussko–pol’skoj jazykovoj interferencii. In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 351–386). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Chekman, V. N. (2017b). Foneticheskije osobennosti gorovor sela Kolesniki Eishishkskogo rajona Litovskoj SSR. In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 443–461). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Chekman, V. N. (2017c). Funkcionirovanije jazykov i bilingvizm (na materiale ramashkanskih gorovor). In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 416–442). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Chekman, V. N. (2017d). K probleme litovsko–belorusskoj foneticheskoj interferencii v Peljase. In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 387–415). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Čekmonas, V. (2017). Dar sykių apie rankraščių likimą, arba įvadinio straipsnio pratarmė. In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 61–107). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Čekmonas, V. ir Grumadienė-Kalėdienė, L. (2017). Ramaškonų fonologija. 1984 m. In L. Kalėdienė (sudaryt.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika* (p. 542–553). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Čekmonas, V. ir Girdenis, A. (1995). Baltų *ā labializacijos motyvai bei sąlygos lietuvių kalbos tarmėse. *VII Starptautiskais baltistu kongress / VII Tarptautinis baltistų kongresas / The VII International congress of Balticists / VII internationaler Kongreß der Baltisten*, 1995, g. 13.–15. jūnijā : referātu tēzes (p. 20–21). Rīga.

Daukšas, D. (2014). Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai. *Etnišumo studijos*, 2, 89–107.

Garšva, K. (2001). Sutaptiniai dvibalsiai *ie, uo* ir jų fonologinė interpretacija. *Žmogus ir žodis*, I (3), 23–26.

Garšva, K. (2005). *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Garšva, K. (2010). Lietuvių kalbos paribio šnektos: jų raida, struktūra, kontaktai. *Kalba ir kontekstai*, 3 (2), 189–196.

Gaučas, P. (2004). *Etmolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida: XVII a. antroji pusė – 1939 m.* Vilnius: UAB „Infrastras“.

Geben, K. (2010). Vilniaus lenkų kalbinė savimonė, daugiakalbystė ir tapatybė. In M. Ramonienė (red.), *Miestai ir kalbos* (p. 153–173). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Girdenis, A. (2003). *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Grumadienė, L. (1989a). Ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas miestiečių lietuvių kalboje. *Baltistica*, 3 (2 priedas), 292–296.

Grumadienė, L. (1989b). Varanavo rajono oikonomų slavinimas. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 28, 84–90.

Grumadienė, L. (1994). Balsių kiekybės sistemų sankirta ir raida. *Baltistica*, V priedas, 67–69.

Grumadienė, L. (red.). (2004). *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Grumadienė, L. (2005). Kodų kaita lietuvių tarmėse. In S. Polkovnikova (red.), *Valoda–2006. Valoda dažadu kultūru kontekstā, XVI* (p. 42–48). Daugavpils: Saule.

Karaš, H. (2007). Sytuacija jėzyka polskiego na Litwe dziś. In J. Mazur ir M. Rzeszutko-Iwan (red.), *Jėzyk polski jako narzėdzie komunikacji we współczesnym świecie* (p. 207–224). Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Kardelis, V. (2006). *Mielagėnų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kardelis, V. (2009). *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai: ribos ir diferenciacija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kardelis, V. (2013). Kalbų vartojimas rytų aukštaičių vilniškių patarmėje. *Lietuvių kalba*, 7, 1–15.

Leskauskaitė, A. (2004). *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Leskauskaitė, A. (2005a). Pietų aukštaičių šnektų *i* kamieno daiktavardžiai. In S. Ambrasas, L. Grumadienė ir D. Mikulėnienė (sudaryt.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos*, I (p. 259–273). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Leskauskaitė, A. (2005b). Priebalsinis linksniavimo tipas pietų aukštaičių šnektose. *Baltu filologija*, XIV (2), 89–109.

Leskauskaitė, A. (2006a). *Kučių krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Leskauskaitė, A. (2006b). Pietvakarinio Lietuvos paribio šnektos ir slavų kalbos. *Acta Baltico-Slavica*, 30, 391–402.

Leskauskaitė, A. (2009). *Marcinkonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Markevičienė, Ž. (1999). *Aukštaičių tarmių tekstai*. Pirmas dalis. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Meiliūnaitė, V. ir Mikulėnienė, D. (2014). Trinaris optimizacijos modelis: punktų gyvybingumo laipsniai. In D. Mikulėnienė ir V. Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*. Žemėlapiai ir jų komentarai (p. 124–128). Vilnius: Briedis.

Mikulėnienė, D. ir Morkūnas, K. (1997). *Dieveniškų šnektos tekstai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Mikulėnienė, D. (1993). Priegaidžių defonologizacijos tendencijos Gervėčių tarmėje. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 30, 95–104.

Mikulėnienė, D. ir Morkūnas, K. (2005). *Dieveniškųjų šnektos žodynas (A-M)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Miliun, V. (2020). Kodų kaita skirtingų lyčių asmenų feisbuko paskyroje. Šalčininkų rajono atvejis. *Taikomoji kalbotyra*, 14, 99–115.

Morkūnas, K. (red.). (1977). *Lietuvių kalbos atlasas, I. Leksika*. Vilnius: Mokslas.

Morkūnas, K. (red.). (1982). *Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika*. Vilnius: Mokslas.

Pakerys, A. (2003). *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Enciklopedija.

Petrauskas, J. ir Vidugiris, A. (1985). *Lazūnų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas.

Poplack, Sh. (1978). Syntactic Structure and Social Function of Code-Switching. In *Advances in Discourse Processes*, 6 (p. 169–185). New York: Center for Puerto Rican Studies; City University of NY.

Ragaišienė, V. (2015). Dviskiemenių *iu* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. In V. Meiliūnaitė, A. Čepaitienė (sudaryt.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos*, 3 (p. 304–321). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ragaišienė, V. (2018a). Daugiaskiemenių priesaginių daiktavardžių kirčiavimo modeliai rytų aukštaičių kupiškėnų patarmėje. *Prace Baltystyczne*, 7, 143–164.

Ragaišienė, V. (2018b). Rytų aukštaičių kupiškėnų akcentuacijos sistemos kaita XIX a. 7–9 deš.–XX a. 6–7 deš. *Rytų aukštaičių tarmė: kaita ir pokyčiai*, 176–201.

Schmalstieg, W. (1972). Baltų ir slavų kalbų vokalizmo sistemų chronologija. *Baltistica*, I priedas, 159–164.

Sudnik, T. M. (1975). *Dialekty litovsko-slav'anskogo pogranič'ja. Očerki fonologičeskich sistem*. Moskva: Nauka.

Šukys, J. (1960). Būdingesnės Ramaškonijų tarmės ypatybės. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 3, 177–189.

Trumpa, E. (2005). Dėl nekirčiuoto žodžio galo vokalizmo kiekybės ir kokybės Pelesos šnekte. In S. Ambrasas, L. Grumadienė ir D. Mikulėnienė (sudaryt.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos*, 1 (p. 325–340). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Trumpa, E. (2008). *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Tuomienė, N. (2002). Ramaškonijų šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių kaita. *Acta Linguistica Lithuanica*, 47, 89–102.

Tuomienė, N. (2005). Ramaškonijų šnektos *i* kamieno daiktavardžių kaita. In S. Ambrasas, L. Grumadienė ir D. Mikulėnienė (sudaryt.), *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos*, 1 (p. 275–284). Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Tuomienė, N. (2006). Ramaškoniškių šnektos kodų kaita. *Kalbos kultūra*, 79, 161–172.

Tuomienė, N. (2008). *Ramaškonijų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Tuomienė, N. (2010). *Ramaškonijų šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Tuomienė, N. (2018). Nevaldomas skolinimasis kaip kalbos nykimo požymis. *Acta Linguistica Lithuanica*, 78, 113–134.

Tuomienė, N. (2019a). Fonetikos išlyginimas vykstant kodų kaitai. *Acta Linguistica Lithuanica*, 80, 57–79.

Tuomienė, N. (2019b). Pietų aukštaičių patarmės paribiai: sintaksinių konstrukcijų kaita. *Kalbotyra*, 72, 87–106.

Tuomienė, N. (2019c). Phonetische Konvergenz in einem Teil Südostlitauens. *Slavistica Vilnensis*, 64 (2), 114–127.

Tuomienė, N. (2021). Lietuvių ir baltarusių kalbų fonetikos sąveika Rodūnios apylinkėse. *Respectus Philologicus*, 40 (45), 48–60.

Ulvydas, K. (red.). (1965). *Lietuvių kalbos gramatika: fonetika ir morfologija (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis)*, I. Vilnius: Mintis.

Urbanavičienė, J. (2006a). Rytų aukštaičių vilniškių pakraštinių šnektų kirčiavimo ypatumai. *Baltistica*, 41 (2), 219–231.

- Urbanavičienė, J. (2006b). Lietuvių ir slavų kalbų sąveika vilniškių tarmės rytiniuose pakraščiuose. *Baltistica*, 41 (3), 461–471.
- Vidugiris, A. (2004). *Zietelos lietuvių šneka*. Vilnius: Presvika.
- Vidugiris, A. (2014). *Lazūnų šneka*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Zinkevičius, Z. (1966). *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius, Z. (1987). *Lietuvių kalbos istorija, II. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas.